

שלוש מאות שנים לשירה עברית באמריקה

יצחק זילברשלג

1. שירת המצבות

יש שירים לעת־מצוא לכבוד החיים ויש שירים לעת מצוא לזכר המתים. שירתה של אמריקה העברית מתחילה בבית העלמין. על מצבות־אבן נחרתו חרוזיה הראשונים בין 1682 ובין 1831 ונאספו על ידי רבה של שארית ישראל, הקהילה הספרדית העתיקה ביותר שבניו־יורק, ד"ר דה סֶזְלָה פּוֹל, בספרו **דיוקנאות חרות על אבן**.

(Portraits Etched In Stone New York, Clumbia University Press, 1952).

שלוש דוגמאות של פייטני־המתים עלומי־השם עשויות להבליט אָפּיין: חרוזים לזכרם של שמואל זנוויל בן יצחק הלוי, מרים לופז דה פונסקה ויהושע בר־שמואל.

שמואל זנוויל שמת בתע"ט (1719), בהיותו בן מ"ג שנים, קנה לו שם כסוחר אמיד, שהראה נדיבות־רוחו לקרוביו בגרמניה ולמשפחתו בניו־יורק. הקינה האַקְרוּסְטִית לזכרו — רבו כמותה בספרותנו. תכנה העיקרי — יפי מידותיו של הנפטר:

לו הועילו אוצרותיו שעשה ביד חרוצים להשקיט לו מימי רעה ונפשו את צדיקים

דפוסי לשון מקובלים ומסורבלים משמשים בערבוביה. לעומת זה מצינת הקינה לזכרה של מרים לופז דה פּוֹנְסֶקָה במלאכותיות יתרה. רמת־יחוס היתה מרים: אבותיה וקרוביה מילאו תפקידים חשובים בקהילות אירופה באלטונה, בלונדון, בנאנט (Nantes) ובאיים קאנאריים. אחד מקרובי המשפחה בשם דניאל היה רופאו של השולטן אַחְמַד השלישי (1673-1736). בשנת תל"ג (1732) מתה, בהיותה בת מ"ה שנים. יתכן כי קרובה החזן משה לופז דה פונסקה חיבר את הקינה הרווה מרמזים שיש בהם קשר בשם מרים ובשמות אחרים בתנ"ך:

וגופו בציווי הנביא שָׁבַע	זכות מרים הנביאה
פעמים טבל בירדן ונרפא	עלי באר עָנָה לה
רפואת הנשמה בנהרי עדן	ומימי מָרָה מצאו רפואה
נטהר ונשאר זך על ידי אלישע	כנעמן על ידי אלישע

יהושע בר שמואל מת בתק"ט בהיותו בן כ"א שנים. כרופא לעתיד לבוא במכללת קולומבִּיָה טיפל בחולים שמתו במחלת אשתא צהובתא (Yellow fever) וזהו כנראה צירוף שחודש על קברו של יהושע בר שמואל. וזו הקינה:

מהיר היה במלאכתו מלאכת הרפואה
 מתגבר כארי ורץ כצבי לעלות תרופה
 ליושבי העיר הזאת ולגמול חסד עמהם
 בעת שנפקדו באשתא צהובתא
 והזיל זהב מכיסו לקנות להם סממנים טובים
 אבל הטוב שעשה היתה סבת מיתתו
 שהאשתא פקד אותו בשנת האחד ועשרים לבחורתו
 אשרי לו ולנשמתו בגן עדן יעשו לו חפתי
 ושם יקבל קורת רוח עד שיחיו המתים ויבא בס הרוח

שמואל מִשְׁרַת את ה' מלוה חונן דלים זך וישר לדבר לרש תחנונים מצות שוים
 עשה עם הישרים נצח לא ישקר פיו מקור חיים...

החרון לא דק בדקדוקו. בחרו השלישי לפני הסוף שגה פעמיים: "שהאשתא
 פקד" במקום פקדה ו"בשנת האחד ועשרים" במקום "האחת". והקינה מתארת
 את הצעיר ואינה חודרת אל הלב.

2. מתן תהילה ראשון לאמריקה

מן החרזנים המתים שרבו הקינות עליהם ועל מעשיהם – אל המשוררים
 החיים והמתים. בארבעה ליולי לשנת 1876 מלאו מאה שנה לעצמאותה של
 אמריקה. משה אהרן שרייבר, חזנה של קהילת שערי תפילה בניו-יורק, חיבר שיר
 ארוך "מנחת יהודה" להנצחת המאורע ההיסטורי. זהו מין אורטוריו, שחרוזים
 מסוימים בו נועדו למקהלה כשמינית זו מ"אין פרץ" ועד "אל כל דור ודור":

אין פֶּרֶץ, צְוֹנָה,	נִשְׁמַע פְּרָעַם,
אֶךְ גֵּיל וַיְרֻחָה	כִּי קָרָא הַדְּרוֹר
בְּרַחֲבוֹתֵינוּ	אֶל כָּל דּוֹר וְדוֹר...
וּבְחֻצוֹתֵינוּ.	וְאַנְחָנוּ בְּנֵי בְרִית
יוֹבֵל הוּא לָנוּ,	אֵין לָנוּ שְׂאֲרִית
כִּי אֵל גָּאֲלָנוּ	לְהַבִּיא לָךְ בְּרָכָה
וַיִּקְרָא הַדְּרוֹר	כְּגוֹי וּמִמְלָכָה,
אֶל כָּל דּוֹר וְדוֹר...	כִּי אִם שִׁפְתֵנוּ
בַּיּוֹם הַרְבִּיעִי	הִיא שְׂאֲרִיתֵנוּ –
לְחַדֵּשׁ הַשְּׂבִיעִי	שְׂאֵי מִבְּנֵי עֶבֶר
זֶה מֵאָה שָׁנָה	שִׁיר בְּלִשׁוֹן עֶבֶר.
חֲפָשָׁה נִתְּנָה.	וְאַנְחָנוּ תִּפְלָה
וְקוֹל הַלֵּם פְּעַם	בְּרַכָּךְ אֵל סֵלָה.

השיר "מנחת יהודה" הוא מתן תהילה ראשון לאמריקה ולאמריקאיות. השם
 נאה לו והוא נאה לשמו. המשורר רואה עצמו כנציג עמו שאין לו ממלכה של ממש
 אלא ממלכת רוח: שפתו העברית. והוא מגיש את רגשות התודה של היהדות
 בשפתה העברית כמתנה לארץ מגוריו החדשה. איזו חגיגות לא-מצויה בשירה
 העברית מרחפת על "מנחת יהודה" על אף דלותה הלשונית והסגנונית.

3. תלת-לשוניות

יש לציין תופעה כמעט-חדשה בספרותה היהודית של אמריקה. בשלוש לשונות נוהרת יצירתה: באנגלית, באידיש, בעברית. באנגלית חרגה מתחומה, אם כי לא זנחה יחודה. סופריה רחקו משרשי מקורותיה, אך האירו טיפוסים וחיים של בני-ברית ברומנים ובסיפורים, בשירים ובמחזות. בין שתי מלחמות העולם קם דור אדיר-כשרונות, שגילה את היהדות לאמריקה: רות ומלמוט בסיפורת, שפירא ונמירוב בשירה, מיללר וסיימון בדרמה. אף הביקורת הראתה כוחה המקורי במסות ובספרים של קייזין וטריללינג. ואחד מבני הדור ההוא, שאול פֶּלְלוֹ, זכה לפרס נופֶּל. יהוד ידוע של הספרות האמריקאית הקביל באיחור זמן ליהוד ידוע של הספרות הגרמנית בראשיתה של המאה העשרים. וזו טענה שבאה עליה הסכמתם של שונאי היהדות ואוהביה.

גם באידיש שפעה היצירה היהודית של המאה העשרים. מאני לייב ויעקב גלאטשטיין, זישא לנדוי ומשה הלפרין כבשו שטחים חדשים לשירתה, האחים זינגר העשירו סיפורת שלה, ליוויק וסקלר חיזקו ממדיה במחזותיהם.

ריבוי לשונות אינו נדיר בתולדות ספרותנו למראשיתה ועד היום הזה. דור-לשונות מתגלה בתנ"ך: שתי מלים ארמיות בתורה,¹ פסוק שלם בנביאים,² פרקים אחדים בכתובים.³ בספרד כתבו משוררינו שירה בעברית ופילוסופיה בערבית. עמנואל הרומי פייט באיטלקית ובעברית. בתקופת ההשכלה כתב יהויקים רוזנפלד שירים על דיוגיניס ועל אשת לוט בצרפתית ובעברית.⁴ ואחד ממשורריה, שמעון פֶּכְרָן, כתב שיר בשלוש לשונות: בגרמנית, בהונגרית, בעברית.⁵ ובשלוש לשונות שפעה יצירתו של סקלר, שכתב רומן באנגלית,⁶ דרמות וסיפורים באידיש ובעברית.

אידיש ועברית: כתיבה בשתייהן אפיינה סופריה הראשונים של ספרותנו במאת השנים האחרונה. אף באמריקה נטפלו גרשון רוזנצווייג ומנחם מנדל דוליצקי לאידיש ועברית גם יחד. ואהרון צייטלין תרם תרומה חשובה גם לשירה העברית וגם לשירה האידיש. בימינו כתב גבריאל פרייל שירים באידיש מפקידה לפקידה, ונפתלי הירץ אימבר חטא לאנגלית בשיר ובפרוזה לעתים מזומנות. סופרים נאמנים לשפתם העברית בלבד נמצאו ביחוד בתחום השירה גם באמריקה גם מעבר לים. ועתיקה נאמנות זו לעברית כימי ספרותנו העברית.

4. דיוקנם של מהגרים

ספרות של מהגרים: זה יחודה של הספרות העברית באמריקה. כל סופריה – פרט לאחדים שנולדו בה כראובן גרוסמן-אבינועם, כט. כרמי וכראובן בן יוסף – הגיעו לארצות הברית ממזרח אירופה. רובם הביאו מטען תרבותי רב-ממדים בתחום היהדות, רובם המשיכו חייהם האירופיים על אדמתם הזרה בעולם החדש, רובם גילו תכונות של מהגרים: אי-בטחון כלכלי ורוחני, צרכי הסתגלות לסביבה החדשה וסיגולה לחיי פְּנִים, כמיהה לעבר מוכר – ובמקרה של מהגרים עברים כמיהה לעבר רחוק ולהווה קוסם בארץ ישראל. טלטולים מן הישן אל החדש – מן הישן המשוקע ברמיח אבריהם אל החדש המוזר – חוללו מתיחות זו שיש בה כדי לגרות את הפרט ליצר היצירה. ביטוי חשוב למתיחות זו ניתן

בסיפור "כרת"⁷ של יצחק דב ברקוביץ, שעיקרו שינוי סביבה וכל מה שמשתלשל ממנו בחייה של אס. המרת ליטא באמריקה, עוני בעושר, בית מסורתי בבית הַבֵּן שאשתו וילדיו רחוקים מכל מגע במנהגי יהדות: זו תדהמת סיוט שנתלוותה עליה בדרכה החדש. יוצרי הספרות העברית באמריקה חזו אותה מבשרם והיטיבו לתאר אותה בשיר ובפרוזה. הדור הבא אחר ברקוביץ שטה מן העיירה והקדיש עצמו למהגר המקופח ברוחו והמרוחק משכניו האמריקאיים בסביבה החדשה – בברוקלין, במורד העיר ניו-יורק ובנאות הקיץ הזולים בהרי קָטְסְקִיל באיזור סוֹלְלִיבֵן שנקרא איזור סולומון (שלמה) בפי היהודים.⁸

כשם שספרות עברית באמריקה היא ספרות של מהגרים כן יצירותיה יונקות משרשים במקום אחר. אחרותן היא סימון המובהק. באין קרקע תחת רגליו של המהגר הוא מרחף על עולמות רומנטיים. בשעה שבישראל נוצרה ספרות צמודה לאדמה במאת השנים האחרונה, נולדה באמריקה ספרות צמודה לנוף מופנם.⁹

5. מיני כמיהות

הרומנטיקה התבטאה בדרכים שונות: בכמיהה לאושר פרטי, בכמיהה לארץ ישראל, בכמיהה לעבר קרוב ורחוק ובכמיהה למסורת דתית בטהרתה. כמיהה לאושר פרטי מושלת בשירה וחודרת חרוזיו של אברהם שמואל שווארץ המצרף כמיהה לשקיעה כדרכם של משוררים רומנטיים:

בְּיַן הַבָּדִים הַחֲכָלִילִים הַיְהוּדִים תִּלְתֶּה שְׁמֶשׁ אֶלְפֵי גֶשֶׁרִי זָהָב דְקִים, סָלְלָה בֵּין לֵב הַעוֹלָם וּבֵין לְבָבָה שְׂבִילִים מֵאֲבָקִים בְּאֶבֶק זָהָבָה...	בְּשִׁבִיל זָהָב אֶל הַשֶּׁמֶשׁ הַחוֹגְגֶת חַג פְּרִידָתָה לְצָאָה נִפְשֵׁי הַעוֹרְגֶת לְשֶׁק בְּחֶרֶדָה כְּנֶפֶה הַנִּעְלָסָה, לְדָלוֹת, טָרָם יוֹעֵם, זָהָב מִגְלָתָה. ¹⁰
--	---

כמיהה לארץ ישראל שמצאה ביטויה הראשון בתנ"ך – וביחוד במזמור תהלים קל"ז – וביטויה המאוחר ביצירתו של רבי יהודה הלוי וביצירתם של משוררים רבים בכל הזמנים, החדירה גם את השירה העברית באמריקה. הלל בבלי תינה אהבתו לארץ ישראל בספר שְׁלֵם, בנגינות ארץ, שנדפס גם בקובץ שכינס רובי שירתו.¹¹ ואין לך משורר עברי באמריקה שלא שר תהילתה ושלא שילם חובו הרגשי למולדתו הרוחנית. אפילו הכמיהה למסורת שגררה התנגדות חריפה לנסינות תיקון דתיים בכלל ולריפורמה בפרט, לא היתה אלא צורה של רומנטיקה, שנתלוותה עמה שמירה קנאית על המורשה העברית. בלגלוג גובל בגסות תינה דוליצקי את חורבן הדת ופיצול היהדות:

בְּרוּךְ שֶׁלֶקְנֵנו מִקְעָרְתוֹ הַגְּדוֹלָה מִיְרוּשׁ וְלַעֲנָה שְׁמָה בְּגוֹלָה, וּבְרוּךְ שֶׁהוֹצִיאֵנו מֵאֶפְלָה לְאוֹרָה, לְהִיּוֹת בְּאֶרֶץ דְּרוֹר חֲפֵשִׁים לְנַפְשֵׁנו, וּלְפָרֵק מֵעַלְיָנו עַל חֲכָמָה וְתוֹרָה – בְּאֲגָדוֹת וּקְיִיקִים לֹא שְׁעָרוּ אֲבוֹתֵינוּ!...	בְּרוּךְ שֶׁפְּטָרְנוּ מִצַּעַר גְּדוֹל בָּנִים מִמְדוֹת שְׁמֵנו בְּבְנֵי רְחֻמָּנִים; וְנַחֲלֵק לְאֲדוּקִים וְנֹאזְרִים אֲנָשֵׁי מַעֲלָה, אֶלָּה זֹחֲלִים אַחֹר וְאֶלָּה עֹבְרִים הֶלְאָה... זֶה מִשָּׁד אֵל קִ"ו, זֶה אֶל מִקְדָּשׁ זָרִים... וְהִיָּהֲדוֹת בֵּינֵיהֶם קְרוּעָה לְגָזְרִים... ¹²
--	--

זו הפעם הראשונה בספרות העברית שמשורר עברי הבדיל בין גולה ובין אמריקה. משמע: הרגיש בשוני שבין גולה במערב אירופה ובין הגולה האמריקאית, בין הרדיפות ובין החופש, שגרר פריקת עול דתית ופריצות מוסרית.

6. חיוב אמריקה ושלילתה

סופר אינו יכול לחיות על נכסי עברו בלבד. עימות עם סביבתו הוא צרכו והכרחו. ועימות עם אמריקה היה צורך והכרח לסופר העברי בעולם החדש. בראשונה היה יחסו אליה שלילי ולגלגני. בורות ועס־ארצות, ניוון הדת ועוני כלכלי: אלה היו מטרות לחצי צערו. בספר השירים הראשון, שנדפס על אדמת אמריקה ב־1877, **בשיר זהב לכבוד ישראל הזקן**, קונן יעקב צבי סוֹבֵּל – ייִמס ה. סוֹבֵּל בצורת השם האמריקאית – על ירידתה של יהדות אמריקה ועל עלייתה של הבורות ושל הרפורמה. ולא זה בלבד אלא הפליג בשבחה של הלשון העברית וגיינה בזיה. סובל היה גם הראשון שנתפס לתיאורה של פרנסה יסודית שסיפקה צרכיהם הכלכליים של אלפי מהגרים יהודיים ולתיאורו של נושא עול פרנסה זה – הרוכל היהודי עם תרמילו העלוב על גבו. ואפעלפי שחרוזיו אינם עולים על חרוזיהם של החרוזנים העברים במזרח אירופה, ערכם ההיסטורי עומד להם. שכן הם חותרים למבע השתרשותו של היהודי בסביבתו החדשה, שכן הם שרים הנאתם מחופש הפרט בהשוואה לדיכוי הפרט מעבר לים:

פֹּה הַקֶּץ לְמוֹדֵי אוֹר, קֶץ לְיוֹשְׁבֵי חֶשֶׁד,
קֶץ לְמַלְשֵׁין אֲרוֹר, לְמַכֵּה אֶח בְּשֶׁתֶר,
קֶץ לְאוֹסְרֵי אֶסוּרִים לְשֵׁאת הַפֶּתֶר,
קֶץ לְתַרְמִית, קֶץ לְרַבִּית וְנִשְׁפֶּה,
פֹּה יְהוּדֵי אֲנִי, לֹא בְקֶרֶץ עֵינַיִם,
כִּי אֶשְׁרֵי בַיֶּשֶׁר בִּיגִיעַ כְּפָיִם.¹³

מבעד לצעיפי התום והגוזמה מבצבץ רגש אהבה לאמריקה. ואולם זה לא סימא עיניו מראות את הסכנה האורבת לרוח ישראל בארצו החדשה. יחס דומה ליחסו של סובל מציין כל יצירותיהם של המשוררים העברים שחיו בזמנו ואחר זמנו. עגל הזהב נעשה סמל חביב עליהם. רב ומשורר נתפסו לו – הרב אברהם משה שרשבסקי בספרו **נחל אברהם** והמשורר מנחם מנדל דוליצקי המתאונן, כי "בארץ הזאת... אין דורש ומבקש לשפת עבר וגם אלה אשר ידעוה עזבוה ולעגל הזהב ישתחוו ויקראו: אלה אלהיך ישראל."¹⁴

נופה העשיר של אמריקה העשיר את רוחם ושירתם של גבריאל יהושע פרייל, אברהם שמואל שווארץ ושמעון גינזבורג, בנימין נחום סילקינר ואליעזר אפרים ליסיצקי, אברהם רגלסון ושמעון הלקין, משה פיינשטיין וחיים אברהם פרידלנד, אברהם צבי הלוי ואלחנן אינדלמן, אברהם מרתאן ואליעזר ד. פרידלנד. כיוון שרוב־רובם ישבו בניו־יורק ובסביבותיה הקדישו לה ולחן שירים בשפע.

במאה זו – והוא עדה לשגשוגה ולשיאה של היצירה העברית בארץ זו –

מצאו משורריה את ביטויה הנכון לגדלה הרוחני של הארץ החדשה. ישראל אפרת הקדיש לאמריקה ספר שלם בשם **זהב**¹⁵ ששיקף פרק חשוב בתולדותיה באמצע המאה התשע עשרה: רדיפה אחר זהב שנתגלה בקליפורניה, קדחת ההרפתקנות שבאה בעקבותיה וגרמה לשידוד המערכות בחיי המשפחות ובכל המיבנה החברתי של הארץ הצעירה. גבורו של הספר עזרא לונט מעיר סייילס¹⁶ שבמדינת מְסִסְטוּסְטִס הוא הגבור האמריקאי הראשון בספרות העברית. כל העקמימות שבהרפתקאותיו – הזנחת משפחתו, הפקרות, פריצות – אין בה כדי לטשטש מצפונו הפוריטאני שבא עליו כמורשת מתורת המוסר היהודית. ולא זה בלבד אלא גם הנוף האמריקאי שראשון לצייריו היה בנימין נחום סילקינר בשירה העברית באמריקה בא על תיקונו ב**זהב** ובספר אחר משל אפרת, **בויגומים שותקים**¹⁷ שכולו מוקדש לאהבה של בחורה אינדיאנית למחצה לצייר לבן־פנים על אדמת אמריקה. חבל ארץ – מדינת מרילנד לעתיד לבוא – על גבול הצפון והדרום נושם בו נשימתו החמה שלא נזדחמה עוד בזיהום הכללי של אוירת אמריקה:

ימים ימים כמו מנצח,	ומבדי האילנות
תור ש"קן הדיי קרא.	אט אט על אור מתרפק
חוטי נעם, מתנות חסד,	יורד גשם בלו זהב;
והשחקים מרוטי אורה.	אך בקצב כה מתאפק,
תביט על ותביט מטה.	נדמה כי גם זמן אין־סופי
לא, לא יהיה סתו השתא.	אטט צעדיו שבוי היפי... ¹⁸

הנוף האמריקאי ליד הים הפציפי זכה לביטוי המבוגר של שמעון הלקין "על חוף סנטה ברברה":

בת־גלים השקויה יין־סתרים דמיתיד לי הו סנטה ברברה!
בתים הרוטטת בדפק מקצף אוקינוס זנקה
ובשלה, עירמה התנצבה על חולות־חוף צורבים ובהירים.
הציפה זה אור זהר אים, הו אשה המודת (חומדת),
ודמד הנרד מתנוצץ בבשרד הקריר עין השיש,
הציפה זה אור זהר אים עד תכלת עורקיד עורגת
בבשרד הנרד, השקוף חכלילי ככוס־יין בשמש.¹⁹

נטייתו של הלקין למיטפיסיקה העשירה את תיאורי הנוף בבבואות של נופי הפנימי. ובסיפוריו שכונסו בספרו **נכר** ובשני הרומנים **יחיאל ההגרי ועד משבר** צייר את ניו־יורק על שכונותיה היהודיות והאמריקאיות. משוררים אחרים חמדו פינות נוף אחרות. אברהם רגלסון חיבב כרם מרתא ב"כף קוד" (Cape Cod):

...מְזַרְחֵי בְּאֵיִם הַיְרוּשִׁים מְזַרְחָה מְעַבֵּר לְכַף־קוֹד,
 אֲרֶץ חֲפוּפֹת אֵד, זְרוּמַת שְׁצָפִים, נְמוּכַת צְמַח מְרוּח־כְּפָעִים
 דּוֹרֵס בּוֹקִיצוֹת וּמְעַקֵּם יִשְׁרַת צִפְצָפוֹת...²⁰

אף גבריאל פרייל הבליט יחודו של "כרם מרתא מנער ריחותיו מלח ודבש".
 אולם בעיקרו נתפס לנופים הצפוניים של אמריקה, למדינת ניו-יורק ולוורמונט,
 למיין ולניו המפשיר וביחוד לעיר ניו-יורק, כי "בין ברוקלין למנהטן השליך עגנים
 בשקיעה."²¹ פרייל רחש חיבה יתרה לנופי צפון. אכן הבין באינטואיציה של
 משורר-אמת, כי בהם נצנצה התרבות האמריקאית עם תחילתה ומהם שאבה
 עצמתה עם צמיחתה. ובספרו **נר מול כוכבים** הקדיש עשרה שירים לנופה של
 אמריקה. כפילותו הרוחנית הביע בשורה אחת: אני יושב בניו-יורק, עוד אשב
 בעירי בישראל.

7. השפעות חדשות: ספרות אנגלית ואמריקאית

אין משורר עברי באמריקה שלא ינק יניקה מנופיה העשירים בססגוניותם.
 ספרותה והספרות האנגלית – אף הן החדירו יצירותיו של המשורר העברי
 באמריקה. השְׁלָכוֹת של ביירון – **קין ומנפרד** בעיקר – מורגשות באפוס
 האינדיאני של סילקינר, השפעות של לונגפללו ניכרות באפוס האינדיאני של
 ליסיצקי, יצירתו של ויטמן **עלי עשב** תורגמה על ידי הלקיין ועוכלה בשירתו כשם
 שיצירתו של רוברט ברונינג הושזרה במונולוגים הדרמטיים של רגלסון ויצירתו
 של רוברט פרוסט הושרתה על האידיליה של הלל בבלי ועל השירה הלירית של
 גבריאל פרייל. המשורר העברי באמריקה היה החלוץ הרוחני של השירה האנגלית
 והאמריקאית בשירה העברית באמריקה ובמידה ידועה גם בישראל.

ההשפעות האנגליות והאמריקאיות נתנו אותותן בספרותנו העברית למסופה
 של המאה השמונה עשרה. ואלו נתעצמו במאה העשרים וביחוד בשירתה העברית
 של אמריקה, שזרמה באפיקים שונים מאפיקיה המקובלים במזרח אירופה
 בתחילתה של המאה ומשנות העשרים של המאה בישראל. שלושה גילויים חדשים
 גילתה השירה העברית באמריקה לספרות העברית: האפוס האינדיאני, כושי
 ואמריקאי בצביונו העכו"מי, הנוצרי והיהודי. ואלו הגילויים נדדקו לדפוסי לשון
 שנשאו חותמם האנגלי בעברית.

8. האפוס האינדיאני

למשורר כלונגפללו היווה האינדיאני חידוש אכסוטי. כמתרגמו של דנטה
 לאנגלית ביקש לתת לעמו אפוס משלו ויצר אותו ב**היאוותה** אשר משקלו –
 ארבעה טרוכיאים לחרוז – נמצא לו בשירה היוונית ובמיצועו של האפוס הפיני
קלוולה של לנרוט (Lonnrot). ואולם למשורר העברי באמריקה היו האינדיאני
 והכושי סמלים של מיעוט אתני, שסבלותיו קירבוהו לסבל היהודי. מכאן נימת
 העצבות והיאוש המתלווה על הפואימה **מול אוהל תמורה** של סילקינר –
 פואימה "מזמן שלטון הספרדים באמריקה", שיצאה בירושלים בחוברת מיוחדת
 והופיעה שוב בקובץ שיריו הראשון והאחרון.²² רבים חידושיה למן תשתיתה

הרומנטי שהונח בה על ידי שירתו הדרמטית של ביירון ועד כושרה הנדיר בהרצאת סיפור שירית. בכשרון אפי דובב סילקינר אינדיאני זקן **תמורה** שגולל לבתו תרבות שלמה בגסיסתה ובמותה, קרבות שבטים אינדיאנים בינם לבין עצמם, מלחמותיהם עם ספרדים, שבאו לכבוש ארצם בעריצות, כשלונם ותבוסתם. המשורר לא נמנע מלצייר את האיש הפרימיטיבי בצבעים אידיאליסטיים: בלשון נקייה זו שציינה כל שיריו בנה את הפואימה על יסודות של פולקלור אינדיאני. וחוויותיו הפרטיות והלאומיות הוסיפו נופך משלהן: זכר החורבן העברי חיזק את תיאור החורבן האינדיאני. כמו כן גילה – וראשון היה בגילוי – את הנוף האמריקאי בכל שָׁגֵב הדרו וכִּפָּה אותו בסמכותו השירית על כל משורר עברי באמריקה:

...הָרִי תִלְמִישׁ הַגְּבוּהִים בְּמִזְרַח – לְנִשְׁרֵי שָׁמַיִם;
 יָם קָדְמוֹן בְּמַעְרָב – לְפְרִיצֵי תַנְיָנִים לְיַלְדֵי תְהוֹם רְבָה;
 הַיַּעַר הַעֲתִיק בְּנֶגֶב לְאֲרִיזוֹת, לְנִמְרִים שׁוֹאֲגִים;
 הַמִּדְבָּר הַגְּדוֹל, הַנוֹרָא בְּצִפּוֹן – לְסוּפוֹת סְעָרָה.²³

במקצב השורות ההכסמטריות נשמע הד מקצבם של חרוזי "מתי מדבר", שמסרתם הצורנית נעוצה בהומירוס. אפעלפיכן אין להכחיש מקוריותו של סילקינר: הוא גילה לספרות העברית מרחביה הגיאוגרפיים של אמריקה שחישלו אפיים הנדיר של האמריקאים.

סילקינר לא נמנע מלשקף אכזריותם של האינדיאנים במלחמותיהם, אך הבלית מנהגיהם העדינים בחיבה יתרה. האפוס האינדיאני הראשון בספרותה של אמריקה העברית הוא גם אפוס עברי במוסריותו העמוקה, ברוך ובזוך הלירי שבה, באהבה היוצאת מצירופי המלים העבריות והגוברת על השנאה בנצחון עצוב זה, שכל אהבה גדולה אוצלת לגיבוריה ולסביבותיה.

מה שהתחיל סילקינר המשיכו ליסיצקי ואפרת – אחד בספר **מדורות דועכות** המיוסד על אגדות אינדיאניות ואחד בספר **ויגומים שותקים** שכל כולו עימות של אינדיאנית למחצה וצייר אמריקאי בסבכי אהבה. כסילקינר התרכז גם ליסיצקי בגורלם של שבטים אינדיאנים בשעה שאפרת הדגיש גורלו של פרט. וכסילקינר השרה ליסיצקי על ספרו זהרון של האגדות האינדיאניות ותיאר חורבנה של התרבות האינדיאנית מתוך חיבה לאדומי-העור וטינה ללבני-העור. ואולם ליסיצקי צמצם נושאו בגורלם של שני שבטים – בני הפרס ובני השפיפון – ותן לו חיות חלקה, גולשנית בצורת חרוזים לויים **מהיאוותה** של לונגפלו ומקלולה הפינית.

סילקינר וליסיצקי נטפלו לחורבנה של התרבות האינדיאנית. אפרת נזקק ב**ויגומים שותקים** לסיפור אהבה והטעים מה שהטעימו סופרי ישראל במשך מאה שנים ומעלה: האדם חייב להכות שרשים באדמה, לכבוש אותה בזַעַת אפיו ולעשות בה "שמות, שמות, שמות של זהב." זוהי תורתו של א.ד. גורדון בפואימה שאין הקורא מצפה למצוא אותה וזה סימן לחסנו האוניברסלי של נביא דת העבודה. יתר על כן: אפרת ידע היטב, ש"פרימיטיביות של תרבות איננה אומרת כלל פרימיטיביות של נשמה."²⁴ העלמה האינדיאנית לאלארי דומה בפשטות

טעמה ובתום הליכותיה לבני שבטה. ואולם דרכי אהבתה מעודנים ומסובכים –
למן התאהבותה ועד התאבדותה.

זיקה לאינדיאני מקורה ברומנטיקה הסטורית; זיקה לכושי מקורה
בריאליזם. בזה ובזה היה סילקינר החלוץ הספרותי. כי גם את הכושי גילה כפי
שנתברר ב"מוטיב כושי" מעזבונו וכמעט נעלם מחוקריה של השירה העברית
באמריקה:

מה תעשה, חלכה, בבוא יום הפקודה,
השעה לדין ולחשבון ועודה?
החסד ממרום בְּמַבֵּט שֶׁל אוֹרָה
אִז יִשְׁקִיף וַיַּגֵּעַ עַל נַפְשִׁי הַשְּׁחוּרָה.

מי יַעֲצֵר הַבוּשָׁה מִגִּשְׁתֵּי אֲלֵיךְ, הַקְּלִימָה הַצּוֹרֵכָה מִכֶּסֶת פְּנֵיךְ? הַסְּלִיחָה הָעוֹמְדָה בְּפֶתַח אֹהֶלִי וְצוֹרֵפָה בְּכַאֲבֵי סִיגֵי פִּעְלֵי. ²⁵	מי יִשְׁקִיט הַנְּחִם בְּלִבְךָ שׁוֹמְמָה? הַחֲמִלָה בְּלֶחֶשׁ אֲנָחָה דוֹמְמָה אֵט תַּעֲבֹר, תִּשְׁבִּיחַ אֶת הַמִּית לִבְתִּי וְתַמְחָה בְּיָדָה הַרְפָּה דִּמְעָתִי.
---	--

זה המוטיב הכושי נשנה ונשלש ביצירותיהם של המשוררים העברים
באמריקה. רוונצווייג נטפל לו ושר באחד ממכתמיו:

וּבְכָל הָאֲרָצוֹת וּבְכָל הָאֵיִים כְּבָנֵי כּוּשִׁים בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. ²⁶	בְּנֶגֶב אֲרָצֵנוּ דָם הַכּוּשִׁים לֹא יִדְרֹשׁ וְלֹא יִגָּאֵל.
--	--

בבלי הלך בעקבותיהם ונתן לספרותנו תרגומים ראשונים משירת הכושים
במאמרו "שירת הכושים" שראה אור בקובץ **נימים** ונדפס שנית בספר מסותיו
רוחות נפגשות.²⁷ גם ראובן אבינועם תירגם ועיבד שירי כושים, אולם שמעון
גינזבורג היה הראשון שתיאר כושי אבתנטי בשירו "דשו", כושי המבלה ימיו
בטאטואי מסעדה וחולם חלומות שהמשורר משתדל לפענחם ולהזהדות עמם ועם
יאושם:

אֲחִים אֲנַחְנוּ, בְּחוּט נַעֲלָם קְשׁוּרִים:
אָב אָחַד לָנוּ וְאוֹתָם יְסוּרִים...²⁸

אפרים ליסיצקי הקדיש לכושים ספר שלם **באהלי כוש**²⁹ – ספר שהבליט את
דתיותם. זו המשיכה אחר הכושי מובנת ומוצדקת: שהרי האינדיאני אינו בעיקרו
אלא ישות הסטורית, שריד חי בגיטאות מיוחדות. ואולם כושי הוא יצור תוסס
ומתסיס את ארצות הברית. עמדתו, שהדאיגה דורות ראשונים, נעשתה בעיית
יסוד בדור הזה. יתר על כן: שירתו זומרתו, נגיתו וכשרו הדרמטי גיוונו ספרותה
ותרבותה של אמריקה ושינו אותה בזמננו עד היסוד. אין לתמוה, איפוא, על
זיקתו של המשורר העברי לכושי. כשם שסילקינר יהד את האינדיאני כן יהד
ליסיצקי את הכושי. שירו "ישראל בשטים"³⁰ הוא מיטמורפוזה מיוחדת במינה

של הווי עברי בלבוש כושי והחזרתו של הלבוש הכושי למקורו. ניתן להאמר: בספר **באהלי כוש** בא האדם השחור על תיקונו. **כבמדורות דועכות** עובדו בו אגדות עם ושירי עם. גם דרשות והלצות הוזרמו לתוכו. ואולם מגע בין המשורר ובין עולם הכושים בעיר מגוריו ניו־אורליאנס הוא שהשליט על יצירתו עומק של הסתכלות. כושות כמעט הפכה חסידות בספרו, כושי נתלהט באש דת כחסיד. ותרגומי שיריהם של הכושים, המצוינים ברוח התנ"ך ובריא התנ"ך, הוחזרו למקורם העברי.

ליסיצקי דבק בכושים יותר מכל משורר עברי על אדמת אמריקה. כבר בספרו הראשון הצליח לתת להם מבע עז. שני הכושים באידיליה "כתקע שופר" מהווים פרק מזהיר בספרות הכושית העברית. שניהם כמרים, אך לא כמרים ממש, כי אם מעין כמרים, שניהם מכהנים בשתי כנסיות: האחד – רֶבֶנְד ושינגטון, השני רברנד לינקולן. שניהם מצליחים לפרוש מעבודתם השחורה בשדות צמר־הגפן. ושניהם יודעים ליצור בשיחתם מעשייה עממית על השטן. ביתר דיוק: שני שטנים: לכן לגזע הלבן, שחור לגזע השחור. תמיד נתלווה שמץ של אכסוטיות על תיאורי האינדיאני והכושי בשירה העברית של אמריקה. ואולם האידיליה "מיסיס וודס" של הלל בבלי איזרחה טיפוס חדש בספרותנו: אדם אמריקאי שנאצלו לשירטוטיו התמימים דרכי תיאור של טשרניחובסקי ושמעוני. בפרוזה העברית בלט האמריקאי ביתר שאת. סקלר וטברסקי, ולינרוד ובלנק העלו גלריה שלמה של דמויות אמריקאיות. אחווה לכושים מצד היהודים ומשורריהם לא שולמה באחווה אלא במשטמה גלויה וכסויה מצד הכושים – ביחוד בשנים האחרונות.

11. ספרות התרגום

מי שבא להבליט תרומתה של השירה העברית באמריקה אינו רשאי להתעלם ממפעלה התרגומי. רובו של שקספיר, מבחר השירה הרומנטית של וורדסוורת וקולרידז', פְּלֵי וקיטס, בירון וטנניסון הוכנס לספרותנו על ידי משוררים עברים באמריקה. אף המודרנה האמריקאית והאנגלית – למן ויטמן ועד אליוט ואודן, פרוסט ורובינסון, עזרא פונד וויליאם בוטלר ייטס – תְּכָה חובה התרגומי למשוררים העברים באמריקה. ואולם לא בתרגום בלבד של ספרי מופת אנגליים ואמריקאיים נתבלט הגורם האנגלו־סכסי בספרותנו. הביקורת החדשה מיסודו של רְנְסוֹם וריטשארדס והשירה החדשה מיסודם של ייטס ואליוט. החדירה ספרותנו במיצועה של השירה העברית באמריקה.

במשך מאתיים שנה עמדה הספרות העברית במזל של השפעות שונות: גרמנית מאמצע המאה השמונה עשרה עד אמצע המאה התשע עשרה בערך, סלאווית מאמצע המאה התשע עשרה עד מלחמת העולם הראשונה בערך ואנגלו־סכסית מראשיתה של המאה באמריקה ומשנות הארבעים בישראל.

אמנם נזקקו סופרי ישראל במאה השמונה עשרה וביחוד במאה התשע עשרה לספרות אנגלית במקצת ולספרות אמריקאית במקצת שבמקצת. מנחם מנדל לפין ינק ניקה עמוקה מכתביו של בנימין פרנקלין, אחד העם הגה ביצירותיהם של הוגי אנגליה – לקי (Lecky), ספנסר (Spencer) וקרלייל (Carlyle). יהודה ליב

גורדון תרגם מגנינות עבריות של ביירון וגם פרישמן הרבה לתרגם משירתו הדרמטית. טשרניחובסקי, שלא היה כמוהו לשפע התרגומים בספרות העברית, הכשיר משקלות וסגנונות לתרגומי לונגפלו, שֶׁלֵּי ופרנסיס תומפסון. ואולם סופרים אלה יצאו מכלל סופרי ישראל, שלא נזקקו ללשון אנגלית, לספרות אנגלית ולספרות אמריקאית. לעומת זה לא יובנו משוררים עברים באמריקה בלא זיקתם לספרות אנגלית ואמריקאית. הן אלה שבאו בימי בגרותם הן אלה שבאו בימי נעוריהם, בין אלה שבאו בימי ילדותם ונולדו באמריקה, קיבלו מיטב השראתם מסביבתה – מלשונה ומספרותה. ועל אלה נמנים שוורץ וסילקינר, בבלי וליסיצקי, וגינזבורג, הלקין ורגלסון, פיינשטיין ופרידלנד, אבינועם ופרייל, שטרן וכרמי.

12. זיקה ללאומיות

בשל חוסר שרשיות כפול – בשל חוסר הסביבה האירופית שנתגלמה בעיירה ובשל חוסר הקרקע הישראלי נתלוותה עליה נימה רומנטית למראשיתה: פריחה בעולמות עליונים וחטטנות מיטאפיסית שנתבלטה בשירתם של רגלסון, הלקין וצייטלין, שבחים מגוזמים לנופיים־והר והסתייגות מתרבות הערים האפיינית לאמריקה. בידול מעיקרי תנועותיה של היהדות – מן השבתאות ומן החסידות, מן ההפיכה הרציונליסטית של שפינוזה ומן הגישושים הריפורמיסטיים של מנדלסזוהן – אף זה אחד הסימנים המובהקים והתמוהים של הספרות העברית באמריקה בכלל ושל שירתה בפרט. רק לצמיחתה של הציונות תרמה תרומה של ממש הן בספרים כנצח ישראל³¹ של וולף שור הן בשירים עדיני־ביטוי שחרגו מן השיגרה הפטרויטית והאפיינית לשירה הלאומית במזרח אירופה ובישראל בראשיתה של המאה העשרים.

השירה העברית באמריקה הגיעה לשיאה בין שתי מלחמות העולם – אז, ובמקצת בעשור הראשון של המאה חשפה רבדי העינויים והדכדוכים של האינדיאנים והכושים והעמיקה בעיות גורלה על ידי הזדהות עם בעיות גורלם. אדומי־העור ושחורי־העור נמצאו שותפים ליהודים חיוורי־העור ברדיפתם אחר צדק גזעי ובשאיפתם לחירות אתנית. אחר מלחמת העולם השנייה נצטמקה חיותה של השירה העברית באמריקה במהירות מעציבה. משורריה החשובים – אחדים מהם השתקעו בישראל, אחדים מהם שבקו חיים לכל חי ולא השאירו יורשים. ערפל של דאגות כרוך אחר עתידה של השירה העברית באמריקה. ואולם ההיסטוריה היהודית עשירה בהפתעות גובלות בנסים, בהתחדשויות לא־צפויות ולא־חזויות לא על ידי עושיה לא על ידי מעשיה.

13. ישראלים באמריקה

בין ישראלים שנשתקעו באמריקה מסיבות שונות נתבלט נפתלי חיים ברנדווין הן בפרוזה הן בשירה – בפרוזה בספרו על גנסיין, בשירה – בסטייתו מן הרגיל ומן הנדוש. כמו כן כובשות להן מקום רנה לי, רחלה בבלי, אביבה ברזל. דליה רוס־דניאל החדירה לשירתנו ליריזם מקורי על אֶתְרִים כסוגיון ביוון וכשנאנסו בצרפת. דקות של רגישות וקיצור של מבע מסתמן בכל שורה של שיר "ועולם שבק חיות":

בְּחֶרֶף קָתַם יָרֵק עֲזָבְתָנִי
 לְחַרְשׁוֹת לְבִי הֶעֱנַפּוֹת.
 אֶל עַל שְׂרָכָה מְעוֹפָה צְפוֹר קֶלֶת־מִתְקֶת
 בְּנִצָּח דּוֹמָם.

עֲצֵמִיוֹתַי נִתְעַצְמָה וְהָרֵאשׁ הוֹרָם.
 לְבִי צָנַח מִמְרוֹמֵי עֵל.
 לְתַהוֹם עֲצֵמִיוֹתַי.
 וְעוֹלָם שָׁבַק חִיוֹת.

לא השפה העברית בלבד אלא עברים ועבריות מישראל גישרו בנוכחותם
 האמריקאית גשרי־שיר דו־סטריים בין ישראל ובין אמריקה.

הערות

1. בראשית ל"א: מ"ז: יגר שהדוּתא.
2. ירמיה י"א: כנא תאמרון להום אלהיא די שמיא וארקא לא עבדו יאבדו מארעא ומן תחות
 שמיא אלה.
3. דניאל ב:ד – ז: כ"ח; עזרא ד:ח – ו: י"ח; ז: י"ב-כ"ו.
4. עיין קובץ שיריו בשם **תנובות שדה** (ברסלו, 1842), עמ' 78-79, 88-89.
5. עיין קובץ שיריו **מוצל מאש** (בודפשט, 1879), עמ' 94-95.
6. שם הרומן: **Festival At Meron (New York, 1935)** גיבור הרומן: רשבי"י סקלר תירגם את
 הרומן לעברית בשם **הילולא במירון** והוציא אותו בהמשכים **בהדואר** בסוף שנות החמשים.
 על יצירתו של סקלר: יצחק זילברשלג, "צבני סקלר" **בצרון** (1944), עמ' 249-256; אברהם אפשטיין,
סופרים עברים באמריקה א' (תל־אביב, 1952) עמ' 273-290; גרשון שקד, **המחזה העברי ההיסטורי**
בתקופת התחייה – נושאים וצורות (ירושלים, 1970), עמ' 148-150, 183-184, 218-221.
7. הסיפור הופיע **במקלט א** (ניו־יורק, תר"ף), עמ' 114-125 ובשינויים קלים **בכתבי י.ד. ברקוביץ**
 (תל־אביב, 1954), עמ' 164-169. יש גם נוסח אידי לסיפור בשם "אוונטורגאנג" ותרגום אנגלי בשם
 "Twilight".
8. המספר ראובן ולינרוד (1901-1971) הקדיש מיטב סיפוריו ליהודי המהגר בסיביבתו החדשה. עיין
 ביחוד שני קבצי סיפוריו **בדיוטה השלישית** (ניו־יורק, 1973), **בין חומות ניו־יורק** (ירושלים, תשי"ג)
 ושני הרומנים **כי פנה יום** (תל־אביב, תשי"ז) ו**באין דור** (תל־אביב, תשכ"ה).
9. יצחק זילברשלג, "Hebrew Literature in America at the Tercentenary" **Jewish Book Annual 12** (1954) 29-33
 עמ' 29-33 המאמר יצא גם בתעתיק מיוחד מטעם ההסתדרות
 העברית בניו־יורק.
10. א.ש. שווארץ, **שירים** (תל־אביב וירושלים, תשי"ט), עמ' 61.
11. **נגינות ארץ** (תל־אביב, תר"ץ); **שירים** (תל־אביב, תרח"ץ), עמ' 210-179.

12. מ.מ.דוליציקי, **שירי מנחם** (ניו-יורק, תר"ס), עמ' 107-108. המלחמה בריפורמה לבשה צורה חריפה בספרי פרוזה. בספר השני שנדפס על אדמת אמריקה — **בספר עמק רפאים** (ניו-יורק, 1865) — רומז המחבר מ.א. הולצמן לריפורמה בעצם שמו הלולגני של הספר. מאיר רבינוביץ בספרו **המחנים** (ניו-יורק, 1888) ואברהם משה שרשבסקי בספרו **נחל אברהם** (ניו-יורק, 1896) המשיכו מלחמתם בתנועה שהראתה קנאתה בשאיפה לתיקונים בדת.

13. החרוזים מובאים גם ב**אנתולוגיה של השירה העברית באמריקה** (ניו-יורק, תר"ץ), עמ' 15. עורכה של האנתולוגיה: מנחם ריבולוב.

14. מ.מ. דוליציקי בהקדמה בשם "תודה וברכה" ל**שירי מנחם**, עמ' 3.

15. הספר יצא בניו-יורק בשנת 1942; מהדורה חדשה ב**כתבי ישראל אפרת א: מן העולם החדש — שני שירים** (הוצאת דביר, תל-אביב, תשכ"ו).

16. **שלם** בעברית.

17. הספר יצא בתל-אביב בשנת תרצ"ג ובמהדורה חדשה ב**כתבי ישראל אפרת א. מן העולם החדש — שני שירים**. עיין הערה 15.

18. עיין פרק שני של **ויגומים שותקים בכתבי ישראל אפרת א**, עמ' 32. השוואה למהדורה הראשונה של **ויגומים שותקים**, עמ' 41, מגלה שינויים מעניינים בבית הראשון:

מהדורה ב

ימים ימים כמו מנצח,
תור ש"קין הדיי קרא.
חוטני נעם, מתנות חסד,
נהשחקים מרוטי אוכה.
תביט על ותביט מטה.
לא, לא יהיה סתו השתא.

מהדורה א

יף הסתו המרילנדי
תור ש"קין הדיי קרא.
ימים עוברים ושבועות,
נהשחקים כלילי אוכה.
תביט על ותביט מטה:
לא, לא יהיה סתו השתא.

חלק יותר תיאור הנוף במהדורה א'. וטבעית יותר רציפות החרוזים. לעומת זה פחות שגרת הציור "מרוטי אורה" שבמהדורה ב' מן הציור "כלילי אורה" שבמהדורה א'. על השינוי של חרוז א' רג' ממהדורה למהדורה: במהדורה א' — דיוק: יף הסתו המרילנדי; הזמן עובר; השמים אורים. במהדורה ב' — שטטוש של דיוק: במקום "סתו מרילנדי" — ימים ימים כמו מנצח; במקום הזמן העובר — "חוטני נעם, מתנות חסד". **שירים** — תרע"ז — תשי"ג, מוסד ביאליק (ירושלים, תשי"ז).

19. הפואימה "על חוף סנטה ברברה" — **שירים** — תרע"ז-תשי"ג, מוסד ביאליק (ירושלים תשי"ז), עמ' קע"ז-קפ"ח.

20. "ערפל בכרם מרתא" בספר **חקוקות אותיותך**, הוצאת מחברות לספרות (תל-אביב, תשכ"ד), עמ' 176.

21. "שיר מן ממות ברקלין" בספר **מפת ערב** (תל-אביב, תשכ"א), עמ' 99.

22. "מול אהל תמורה", שברי פואימה מזמן שלטון הספרדים באמריקה (ירושלים, תר"ע). הפואימה הוכנסה — בשינויים קלים — גם לקובץ שיריו היחיד של סילקיני בשם **שירים** (תל-אביב, תרפ"ז). אם השינויים ממהדורתה הראשונה של הפואימה עילו או מיעטו דמותה, תכריע השוואת נוסחאות קפדנית. בדוגמה שבי"פתיחה" מתוארת ראשית הערב בזו הלשון:

מהדורה א

(הוצאת אסף, ירושלים, תר"ע):

יָצְאוּ מֵעַמְקֵי תְהוֹם רָבָה לְחַפְשֵׁי וּפְשֻׁטוֹ הַצְּלָלִים
 בְּמִרְחַב הַעֲגוּם – זֶה יְתוֹם עֲלוֹב מִתְאַפֵּק בִּיגוֹנוֹ –
 עַל רוֹם וְעַל שֶׁפֶל, עַד עָלוּ לְמִרוֹם הַרְהֲדוֹרוֹת, וְעַל רֵאשׁוֹ,
 שׁוֹפֵעַ זְכָרוֹנוֹת־אֹר־מְזֹהֵיר, לְהִכִּין בְּבִין־הַעֲרָבִים
 פְּסֵא־מְשֻׁלָּה לְמַלּוּכַת־הַלֵּיל הַקְרוּבָה בְּחָרוּ.

מהדורה ב

(הוצאת חברים-דביר, ניו-יורק, תל-אביב, תרפ"ז):

מֵעַמְקֵי תְהוֹם רָבָה אֵז יָצְאוּ לְחַפְשֵׁי וּפְשֻׁטוֹ הַצְּלָלִים
 בְּמִרְחַב הַעֲגוּם – זֶה יְתוֹם עֲלוֹב מִתְאַפֵּק בִּיגוֹנוֹ –
 עַל רוֹם וְעַל שֶׁפֶל, עַד עָלוּ לְמִרוֹם הַרְהֲדוֹרוֹת, וְעַל רֵאשׁוֹ,
 שׁוֹפֵעַ זְכָרוֹנוֹת־אֹר־כָּבֵה, בֵּין הַעֲרָבִים הַכִּינֵי
 פְּסֵא־מְלֻכָה לְלֵיל הַהוֹלֵךְ וְקָרַב.

אין ספק, כי חרוז ה' במהדורה ב' עולה על החרוז ההוא במהדורה א': פחות מלל, צמצום בתיאור, קיצוץ בהכנסטר ובחדגוניות ההכנסטרית שב"פתיחה". לעומת זה לא הוסיפה אלא גרעה מלה "אז" מיפי החרוז הראשון במהדורה ב'. ואולם אלו אינם אלא דקדוקי-חיסוטים במקרה-שיר, שכולו חידוש בתולדותיה של הספרות העברית באמריקה.

23. **שירים**, עמ' 99.24. עיין הקדמה ל**ויגומים שותקים**, מהדורה ב', עמ' 5.25. **ספר זכרון לב.ג. סילקינר** נערך על ידי מנחם ריבולוב (ניו-יורק, תרצ"ד), עמ' פ"א.

26. **חמשה ואלף מכתמים מקוריים** (ניו-יורק. תרס"ג), עמ' 119. ספרו של רוזנצווייג כולל חמש מאות שלושים ושנים מכתמים בלבד. החרוז האחרון מיוסד כולו על עמוס ט: ז: הלוא כבני כושיים אתם לי בני ישראל.

27. הקובץ יצא בעריכתו (ברלין, תרפ"ג); **רוחות נמשות** (ירושלים-תל אביב, תשי"ח), עמ' 280-291.28. שמעון גינזבורג, **שירים ופואימות** (תל אביב, תרצ"א), עמ' 83.29. הספר **באהלי כוש** יצא בירושלים בשנת 1953.30. **באהלי כוש**, עמ' 95-104.

31. **נצח ישראל** (שיקגו, תרנ"ז). על הספר: יעקב קבוקב, **חלוצי הספרות העברית באמריקה** (תל אביב, תרכ"ז), עמ' 143-151.